Volume : 2 | Issue : 2 | february 2013 ISSN - 2250-1991

Research Paper Literature

Dhumil ka Krutitva: Darpan Ke Aar - Par

ધુમિલ કા કૃતિત્વ : દર્પણ કે આરપાર

* Dr. Parvati Gosai

* Govt. Arts & Commerce College, Padaddhari, Rajkot

મૈં ઇક દિગ્નામ સંજ્ઞા હૂજ,
જિસકી પરિભાષા અભી તક નહી હુઈ।
મુઝકો દુહરા દો દર્પણ કે આરપાર,
અનાયાતિત બિમ્બોં મેં મુઝકો દુહરા દો।

અપને–આપકો ઇક દિગ્નામ સંજ્ઞા માનનેવાલે, સુદામાપ્રસાદ પાણ્ડેય ‘ધુમિલ’ વાસ્તવ મેં ઈસી સંજ્ઞા હૈં, જિસકી પરિભાષા કરના, ઉસકો દર્પણ કે આરપાર અનાયાતિત બિમ્બોં મેં દુહરાના અપને–આપમેં ઇક ઉપલબ્ધિ હૈ।

જબ રાષ્ટ્રીય ક્ષિતિજ પર ચેતના કા નયા આલોક ફૂટ રહા થા, તભી નઇ રંગોં ઔર આકર્ષણોં કો લેકર ઇક કિરણ ફૂટી, જિસકા નામ થા ‘ધૂમિલ’। ઈસ કિરણ ને અપની વૈચારિક આભા સે હિન્દી કાવ્યાકાશ કો જગમગા દિયા। ઉનકે કૃતિત્વ કી કિરણેં આજ ભી પાઠકોં કો ઇક નઈ આભા પ્રદાન કરતી હૈ।

‘ધૂમિલ’ સાઠોત્તરી કાલ કે કવિયોં મેં વહ નામ હૈ, જિસને થોડી–સી રચનાઇજ દેકર બહુત બડી ખ્યાતિ કો પીછે છોડા હૈ। ૪૦ સે ભી કમ આયુ ભુગતને વાલે ઈસ કવિ ને જીવન કી ઉન સચ્ચાઈયોં કા અનુભવ પ્રાપ્ત કિયા, જિસકા જ્યાદાતર લોગ જિન્દગી કી ઢલાન પર આકર કરતે હૈં। સીમિત અવધિ મેં ભાવ–જગત્ મેં ઉન્હોંને જૈસા ભી જિયા, ઉસકા ઈમાનદારીપૂર્ણ અંકન અપને કૃતિત્વ મેં કિયા। અપની ખુલી અભિવ્યક્તિ ઔર ખુલે વક્તવ્યોં કે કારણ સુદામા જી કો નિંદા કા ભાગી ભી બનના પડા થા, લેકિન બેલાગ ઔર બેખૌફ કહના ઉનકી ફિતરત થી, જિસકા ઉન્હોંને આજીવન અમલ કિયા। અપને ઈસી મસ્તમૌલેપન કે કારણ હિન્દી સાહિત્ય જગત્ કે લોગોં ને ઉન્હેં કમ મહત્ત્વ દેને કી કોશિશ કી થી, ફિર ભી કિસી પ્રકાર કી વાદાત્મક બંદીશોં ને ઉન્હેં કૈદ નહી કિયા ઔર ઉન્હોંને કબીર કા–સા સપાટબયાની કા રૂખ અપનાકર અપને–આપકો દુનિયા કે સામને ઇક દિગ્નામ સંજ્ઞા કે ૰પ મેં ઘોષિત કરકે લોગોં કો ચુનૌતી દી કિ યદિ હૈ હિમ્મત તો મુઝે દર્પણ કે આરપાર અનાયાતિત બિમ્બોં મેં દુહરા દો ઔર ઉસે દુહરાને કે લિઇ, ઉનકી પરિભાષા કરને કે લિઇ હમારે પાસ સિર્ફ ઔર સિર્ફ તીન કાવ્ય–સંગ્રહ હૈં, જિસમેં સે હમેં ઉનકો, ઉનકે વ્યક્તિત્વ કો પઢના હૈ। ઇક જગહ ઉન્હોંને લિખા ભી હૈ –
‘અક્ષરો કે બીચ ગિરે હુઇ આદમી કો પઢો।’

સુદામાપ્રસાદ પાણ્ડેય કી અપની જીવન–થાતી કે ૰પ મેં હમેં તીન કાવ્ય–સંગ્રહ ઉપલબ્ધ હુઇ હૈ। વૈસે ઉન્હોંને લિખના તો સાતવી કક્ષા સે હી તુકબંદિયોં કે ૰પ મેં આરંભ કર દિયા થા। કાવ્ય ઉનકી આત્મા કી ખુરાક થા, જિસકે ન મિલને પર વહ અપને–આપકો ભૂખા સમઝતે થે। ઉન્હોંને ગદ્ય ભી લિખા, લેકિન પ્રતિષ્ઠિત કાવ્ય સે હુઇ। ૧૯૬૩ કે આસપાસ ઉનકી રચનાઇજ વિભિન્ન પત્ર–પત્રિકાઓં મેં છપને લગી થી, લેકિન ઉનકી સહી પહચાન હિન્દી કાવ્ય–જગત કો ઉનકે પહલે કાવ્ય–સંગ્રહ ‘સંસદ સે સડક તક’ કે પ્રકાશન કે બાદ હુઈ। યહી ઇક માત્ર સંગ્રહ ઉનકે જીવનકાલ મેં પ્રકાશિત હુઆ થા। અન્ય દો કા પ્રકાશન ઉનકે મરણોપરાન્ત હુઆ, મગર જ૰રી ઔર મહત્ત્વપૂર્ણ યહ હૈ કિ ઉનકે સંગ્રહોં ને જીતે જી ઔર ભરને કે બાદ ભી પાઠકોં કે દિલો–દિમાગ મેં ખલબલી મચા દી, જિસકા કારણ ઉન સંગ્રહોં મેં છિપી વાસ્તવિકતા કા ચિત્રણ થા। ‘ધૂમિલ’ કે કૃતિત્વ કે કથ્ય કા વૈવિધ્ય યદિ દેખા જાઇ તો ઉસમેં ઇક નહી, ઢેરોં વિશિષ્ટતાઇજ પરિલક્ષિત હોંગી, જિન્હેં હમ ક્રમશઃ તીનોં સંગ્રહ કે માધ્યમ સે ઉસકી વિભિન્નતા કે સાથ ઈસ તરહ દેખ સકતે હૈં :

‘સંસદ સે સડક તક’ કાવ્ય વિકાસ કા પ્રથમ ચરણ :
'સંસદ સે સડક તક' ‘ધૂમિલ’ જી કા પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ હૈ। ઈસમેં કુલ પચ્ચીસ કવિતાઇજ હૈં। પ્રત્યેક કવિતા મેં ‘ધૂમિલ’ જી કી અભિવ્યક્તિ લાજવાબ હૈ। કિસી ભી ઇક કાવ્ય કો કમ મહત્ત્વપૂર્ણ કહના પાઠક કી અલ્પબુદ્ધિ યા સીમિત સોચ કા ફલ હોગા। ‘જનતંત્ર કે સૂર્યોદય મેં ', ‘અકાલ– દર્શન’, ‘કવિ–૧૯૭૦’, ‘નક્સલબાડી’, ‘પટકથા’, ‘શાન્તિપાઠ’ આદિ પ્રત્યેક કવિતા ઇક સે બઢકર ઇક હૈ। કુછેક લમ્બી કવિતાઇજ હૈં તો કુછ અત્યંત લઘુ, મગર વૈચારિકતા કી દૃષ્ટિ સૃ અસીમિત હૈ। ઈન સબમેં કિસી–ન–કિસી વિશિષ્ટ ઘટના યા પ્રસંગ કી પ્રસ્તુતિ સહી ઇવં સાર્થક સંદર્ભ મેં કી ગઈ હૈ, ઈસલિઇ યે શબ્દકોશીય અર્થ–વ્યંજના કે સાથ–સાથ સંદર્ભ કી વ્યાપકતા કો ભી ગ્રહણ કિઇ હુઇ હૈં। ઊપરી ધરાતલ પર ભાષા મેં પ્રયુક્ત શબ્દ ઘિનૌને પરિવેશ ઇવં સ્થિતિયોં કે પ્રતીત હો સકતે હૈં, મગર ઉનકે દ્વારા કવિ વિશિષ્ટ ભાવ સંપ્રેષિત કરના ચાહતે હૈં। ઈન કવિતાઓં સે ‘ધૂમિલ’ જી ને જહાજ લોગોં કે મસ્તિષ્ક કો ઝકઝોરા, વહી ઉનકી ભાવગત સંવેદનાઓં ને કુંઠિત મનોવૃતિ કો મૂલ્યહીનતા, અરાજકતા ઔર ચેતના કી દ્વન્દ્વ–સ્થિતિ સે જોડા। બીતતી હુઈ પીઢી કી સહાનુભૂતિ કે ચિત્રણ મેં યથાર્થ કા સંસ્પર્શ કહી–કહી હુઆ હૈ। વ્યષ્ટિ ઔર સમષ્ટિ કી અભિવ્યક્તિ કે કારણ જો ત્રાસદી બની હુઈ થી, ઉસકો તનાવરહિત સ્થિતિયોં મેં આરોપિત કર સંવેદનાઓં કી વક્રતા કે અન્તર્વિરોધ કા સ્વર મુખરિત કિયા। યહી કારણ હૈ કિ ઉનકી ઈસ કૃતિ મેં બૌદ્ધિકતા, વૈચારિકતા ઔર યથાર્થતા કા સમાવેશ હોતા હૈ।

પ્રકારાનતર સે હમ કહ સકતે હૈં કિ ‘સંસદ સે સડક તક’ ઇક ઈસા અજાયબઘર હૈ, જિસમેં નેતા, અભિનેતા, મજદૂર, મોચીરામ, બનિયા, વૈજ્ઞાનિક, શિક્ષક, ડાક્ટર, સાહૂકાર, સેઠ આદિ ન જાને કૌન–કૌન કિતની હી સંજીદગી કે સાથ કૈદ કર લિઇ ગઇ હૈં। અપની નિજી મગર ફિર ભી સમષ્ટિગત સોચ સે વે કવિતાઓં કે માધ્યમ સે સીધે સામાજિક જીવન મેં હસ્તક્ષેપ કરતે હૈં, યાનિ કિ વ્યક્તિ કે ભીતર વૈચારિક સંક્રમણ કરતે હૈં। યહી ઉનકે કૃતિત્વ કી તાકત હૈ। યૌન–પ્રતીકોં ઔર બિમ્બોં કે માધ્યમ સે જહાજ વે સમાજ કે કમજોર અંગોં કો શાક દેતે હૈં, વહી હમેં અપની વર્ગીય ચેતના કી સ્પષ્ટતઃ પહચાન ભી કરા દેતે હૈં। અશોક વાજપેયી જી ને ‘ધૂમિલ’ જી કી ઈસ વિશિષ્ટતા કી ઓર ઈંગિત કરતે હુઇ ‘સંસદ સે સડક તક’ કે પ્રથમ પૃષ્ઠ પર લિખા હૈ – ‘ધૂમિલ ઈસે યુવા કવિ હૈં, જો ઉત્તરદાયી ઢંગ સે અપની ભાષા ઔર ફાર્મ કો સંયોજિત કરતે હૈં। ઉત્તરદાયી હોને કે સાથ–સાથ ‘ધૂમિલ’ મેં ગહરા આત્મવિશ્વાસ ભી હૈ, જો રચનાત્મક ઉત્તેજના ઔર સમઝ કે ઘુલે–મિલે રહને સે આતા હૈ ઔર જિસકે રહતે વે રચનાત્મક સામગ્રી કા સ્ફૂર્ત, લેકિન સાર્થક નિયંત્રણ કર પાતે હૈં।’ કથ્ય અથવા વિષય પ્રતિપાદન કી દૃષ્ટિ સે ‘સંસદ સે સડક તક’ કાવ્ય–સંગ્રહ મેં સંકલિત કવિતાઓં મેં ક્રમશઃ રાજનીતિક, સામાજિક ઇવં આર્થિક વિષમતાઓં કે સાથ વર્ગ–ચેતના, નારી સ્થાન ઇવં નક્સલવાદી આંદોલન કી સાંકેતિક અભિવ્યક્તિ હુઈ હૈ। રાજનીતિક સમઝ, ઈતિહાસિક બોધ ઇવં સામાજિક દાયિત્વ–બોધ કે સાથ વર્ગ–ચેતના કી સહી પહચાન – ઈન સભી કી સપાટ ઇવં સંશ્લિષ્ટ અભિવ્યક્તિ ઈનકી કવિતાઓં મેં હુઈ હૈ। પ્રત્યેક શબ્દ હમારે અન્તર કો સ્પર્શ કરતા હૈ, મસ્તિષ્ક કો ઝકઝોરતા હૈ ઔર સોચને કે લિઇ મજબૂર કર દેતા હૈ। આદમી કા સહી ૰પ ઉદ્ઘાટિત કરને કે લિઇ કવિ ને ઈસી સ્થિતિયોં કા પર્દાફાશ કિયા હૈ, જિનસે હમ સબ પરિચિત હૈં, જો જન–માનસ મેં વ્યાપ્ત ભી હૈ – ‘ઇક આદમી / રોટી બેલતા હૈ / ઇક આદમી રોટી ખાતા હૈ। ઇક તીસરા આદમી ભી હૈ જો ન રોટી બેલતા હૈ ન રોટી ખાતા હૈ / વહ સિર્ફ રોટી સે ખેલતા હૈ / મૈં પૂછતા હૂજ – યહ તીસરા આદમી કૌન હૈ ? / મેરે દેશ કી સંસદ મૌન હૈં।’ ‘સંસદ’ મેં ઉનકા તાત્પર્ય રાજનીતિ હૈ ઔર ‘સડક’ સે આમ આદમી। વે સંસદ તથા આમ આદમી કી યથાર્થતા સે ભલીભાજતિ પરિચિત હૈં, ઈસલિઇ વે કહતે હૈં – ‘દર અસલ, અપને યહાજ જનતંત્ર / ઇક ઈસા તમાશા હૈ / જિસકી જાન / મદારી કી ભાષા હૈ।’